

CÂTEVA OBSERVAȚII ETIMOLOGICE

MARIA MARIN

Activitatea desfășurată în ultimii ani la elaborarea *Dicționarului graiurilor dacoromâne sudice*, al cărui prim volum este în curs de publicare (Marin 2008 a, b), ne-a prilejuit formularea unor corecturi sau a unor noi argumente privind anumite soluții etimologice propuse anterior. Observațiile care urmează sunt concepute, toate, din perspectiva muncii la acest dicționar.

BONDRÉȚI s. m. pl. este atestat în dicționar dintr-o localitate din județul Gorj (v. TDO, pct. 951, comuna Slivilești), cu sensul „nimfe, pupe ale gândacilor de mătase”: [Gușile] *le culegem, le punem la soare, să nu-nvieze din ele, să moară bondrét-ăia*. Același sens și altele apropiate sunt notate în DA pentru formele *bondrét*, *bondréte*¹, consemnate ca substantive masculine, fără indicarea pluralului². Posibilitatea existenței mai multor forme de singular, precum cele din DA (*bondreț* sau *bondrete*, ultima specifică ariei oltenești) ne-a determinat ca, în dicționarul nostru, să nu reconstituim singularul. Pe de altă parte, prezența în DA a celor două variante explică de ce autorii Gl. Olt. au neglijat înregistrarea substantivului de care ne ocupăm.

Atât sensurile din DA, cât și cel din dicționarul graiurilor sudice trimit la forma unui vierme (mare), umflat și, de regulă, gătit din loc în loc, ceea ce sugerează, după părerea noastră, o apropiere de aspectul (formal, exterior) al cecului de la porc și al tobei preparate în acesta. Pentru denumirea mașului respectiv și a preparatului culinar corespunzător graiurile oltenești cunosc o serie bogată de sinonime rediate prin diverse cuvinte, dintre care amintim, în primul rând, *bundăréte* s. m., pl. *bundăréți*, cu varianta de plural *bondaréți* (v. Gl. Olt., s.v.). Forma și semantismul celor două serii de termeni: *bundăréte*, pl. *bundăréți/bondaréți* și *bondréți* ne-a determinat ca, în dicționar, ultimul (*bondreți*) să fie inclus sub cuvântul-titlu *bundărete*, ca variantă (cu sens distinct) rezultată prin sincoparea lui *ă/a* neaccentuați.

¹ Pe lângă semnificația „larva fluturului de mătase” (preluată din Simion Florea Marian, *Insectele în limba, credințele și obiceiurile românilor. Studiu folcloristic*, București, 1903, p. 279), în DA sunt indicate sensurile „vierme m a r e; vierme care se ține prin lemnele putrede” [s.n., M.M.] ș. a., toate provenind din județele Gorj și Mehedinți.

² Cunoașterea și notarea pluralului se dovedesc, adesea, elemente importante pentru stabilirea familiei lexicale căreia aparține un anumit cuvânt (Marin 2008 c).

Bundărețe și sinonimele *bundărău*, *bundăreac*, *bundărui* (prezente în Gl. Olt. cu cele două sensuri menționate) au atras atenția dialectologilor, care au formulat diferite propuneri etimologice.

Mai întâi, Paul Lăzărescu (1967) consideră că seria *bundafete*, *bundărău*, *bundăreac*, *bundărete*, *bundărui* ar reprezenta derivate, de natură metaforică, de la substantivul *bundă* (*bundră*) „haină îmblănită, fără mâneci, care se încheie la subsuară”³. În același loc, autorul, având, probabil, o urmă de îndoială în privința soluției propuse, admite și o posibilă contaminare lingvistică între derivate de la *burtă* (cum ar fi *burtafete*) și derivate de la *fund* (precum *fundărete*): *burtafete* + *fundărete* > *bundafete* (*ibid.*, 619).

Chestiunea originii acestor sinonime este reluată, după 40 de ani, de către Iulia Mărgărit (2007, 53–55), care, folosind ca argument răspândirea termenilor în discuție în arii geografice diferite față de *bundă* (*bondă*, *boandă*, *bundră*), dar și soluția abia întrezărită de Paul Lăzărescu, respinge ideea originii metaforice. Autoarea susține că termeni precum *bundărete*, *bundăreac* (*bundăveac*), *bundărui* sunt rezultatul contaminării dintre cuvântul *burtă* (sau oricare dintre derivatele de la acesta, prezente în Gl. Olt.: *burtan*, *burtican*, *burtoi*) și *fundărete* (întâlnit și el, în Gl. Olt., cu sensuri identice).

Reexaminând soluțiile propuse, considerăm că ideea contaminării lingvistice între *burtă* și un alt cuvânt (din aceeași sferă semantică) poate fi susținută doar pentru termenii *burtafete* (cu variantele fonetice *bundafete*, *bundavete* și, eventual, *bundrăfete*), *burtafoi*, atestați în nord-estul Olteniei.

În schimb, pentru *bundărău*, *bundăreac*, *bundărețe*, *bundărui*, serie de sinonime atestată în aceeași arie cu variantele *bondrêț*, *bondrêțe*, din DA, cu pluralul *bondrêți*, din dicționarul graiurilor sudice, adică în județele Gorj și, mai ales, Mehedinți, reprezintă, după părerea noastră, derivate de la *bondar*, cu diferite sufixe (-ău, -eac, -ete, -ui) și cu închiderea lui -o- la -u- (după bilabiala b-), atestată inclusiv în varianta *bundar* întâlnită în DA⁴.

Din punct de vedere semantic, transferul, realizat prin metaforă, de la *bondar* (cuvânt de origine onomatopeică, cf. DA, s.v., cunoscut pe întreg teritoriul dacoromân), denumind o insectă „r o t u n d ă î n p â n t e c” [s.n., M.M.] (cf. Simion Florea Marian, *op. cit.*, p. 192), este ușor de admis, asemănarea dintre *bondar* și cecul porcului, respectiv, mezelul preparat în acesta, fiind mai mult decât evidentă⁵.

³ Argumentația formulată de Paul Lăzărescu (1967, 622) este citată în întregime de Iulia Mărgărit (2007, 54–55).

⁴ Nu este excusă posibilitatea ca, la nivelul graiurilor oltenești, între cele două serii sinonimice de origini diferite să se fi produs anumite contaminări.

⁵ De remarcat că între sinonimele atestate în graiurile dacoromâne sudice pentru cele două noțiuni la care ne referim se numără și altele bazate pe metaforă: *chirț*, cuvânt provenit, probabil, de la numele unei păsări de baltă, *chirță*, comunicat din Măgurele, județul Teleorman (v. DA, s.v.), *moș*, *papuc*, pentru „tobă”, și *fultuc* „pernă mică”, *moș*, *unchiaș*, pentru „cec”.

Un argument în plus pentru susținerea originii metaforice a elementelor lexicale discutate aici este atestarea termenului *bunderéu* s. n., pl. *bunderéie* cu sensul „mică ridicătură de teren; movilă naturală”, întâlnit în aceeași arie oltenească (NALR. Olt., h. 336, pct. 928, din sudul județului Vâlcea) și cu varianta, explicabilă fonetic, *bundiléu* s. n., pl. *bundiléie* (*ibidem*, pct. 925). Și de această dată, avem de a face cu un transfer metaforic de la augmentativul **bondărău*/**bundărău* „bondar mare” > *bundereu* (cu transformarea sufixului *-ău* în *-eu* și, apoi, cu asimilarea vocalică *ă – e > e – e*) la denumirea unei forme de relief cu aspect bombat, rotunjit, umflat⁶.

Trebuie să adăugăm că un alt sinonim din seria discutată, *bundărete*, în varianta *Bondorete*, este atestat ca nume topic în localitatea Vulcana-Băi din județul Dâmbovița (v. DTRM, I, s.v.). De subliniat că, pentru etimologie, autorii *Dicționarului toponimic. Muntenia* sugerează o apropiere de un eventual nume de persoană *Bondar*, dar și de *bundărete* „cec”, din Gl. Olt.

Revenind la cuvântul de la care am pornit discuția, rezultă că *bondrét*, *bondréte*, cu pluralul *bondréți* „nimfă a fluturului de mătase”, reprezintă, de fapt, diminutive de la *bondár* + *-eț* (*-ete*) > **bondărăț* > *bondrét* (**bondărăte* > *bondréte*).

CHEPCÉL este unul dintre cuvintele cu răspândire dialectală a cărui etimologie a suscitat multe discuții în lingvistica românească. Expuneri ample asupra soluțiilor avansate pentru formele *căpcea*, *chepcel* (*chipcel*), *chepcea* ne prezintă Teofil Teaha (1986, 253–258) și Andrei Avram (2001, 75–79).

Beneficiind de propunerile etimologice formulate de Andrei Avram, dar și de posibilitățile mai largi de interpretare rezultate din materialul excerptat pentru dicționarul graiurilor sudice, propunem o nouă organizare a termenilor *chepcel*, *chepcea*, *chipcel*, *căpcea*, deosebită de cea din DA (s.v. *chepcel*), dar, parțial, și de soluția propusă de autorul amintit. Oferind, cu această ocazie, și o mică „incursiune” în dicționar, ne permitem să reproducem, în continuare, cele două articole consacrate formelor în discuție:

căpcél s. n., pl. *căpcéle* 1° AO, Pl. 123/rar Gj, Mh⁷ „vas mic, din lemn scobit, care, prins în băieri, se pune în gura găleții de muls oile”; 2° AO, Pl. 123/rar Gj „căuș din lemn scobit (folosit, mai ales, la stână)”; 3° var. **chipcél** s. m., pl. *chipcéi* GO/rar Gj „roata cea mică la plită”.

– var. 1° **căpceá** s. f., pl. *căpcéle* AO, Pl. 123/rar Gj; **chepcél** s. n., pl. *chepcéle* AO/rar Gj; **chipcél** s. n., pl. *chipcéle*/rar Mh.

⁶ În toponimia românească sunt adesea atestați termeni motivați prin „aspectul exterior, material, concret al lucrurilor” (Iordan 1963, 313), dintre care, menținându-ne în aceeași sferă semantică, amintim: *Boarne* (< *boarnă* „musculiță care trăiește prin păduri și pișcă pe om și animalele...”; v. DA, s.v.), *Bombari* (< *bombar* „bărzăun, bondar”, v. DA, s.v.), *Bunzari* (< *bunzar* < *bonzar* „bărzăun, bondar”; v. DA, s.v. *bonzar*), toate trei prezente în Iordan 1963, 329.

⁷ Distribuția teritorială a termenilor din *Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice* este sugerată prin raportare la județe, pentru care s-au folosit simbolurile oficiale, recunoscute în toată țara.

chipcél² s. n., pl. *chipcéle* 1° AO, h. 572/rar Mh; AMD, h. 452; AFLR/rar Ph, Br, Gr, Cț „unealtă de pescuit; crâșnic”; 2° var. **chepcea** s. f., pl. *chepcele* AMD, h. 659/rar Cț „bucată de lemn sau de fier îndoit, fixată deasupra proțapului, formând scobitura în care se prinde jugul”.

– var. **chepci** s. m., pl. *chepci* 2° AMD, h. 659/rar Cț; **cipcél** s. n., pl. *cipcéle* 1° AMD, h. 452; GD/prin Br, Cț și rar Cl, Tl; **ciripcea** s. f., pl. *ciripcele* 1° GD/rar Tl.

Așadar, forma *căpcél*, neatestată până acum cu aceste sensuri⁸ și mult mai apropiată de etimonul propus: *căucél*, derivat românesc de la *cauc* < lat. *caucus*, cu modificarea fonetică specifică Banatului *u* > *p* (cf. *căuta* > *căpta*), a evoluat la *chepcél* prin trecerea lui *că-* la *che-* (cf. *cămeșe* > *chemeșe* > *chimeșe*) și, mai departe, prin disimilare, la *chipcél*, în aria oltenească de întrepătrundere cu graiurile bănățene. Semantic, nu există niciun impediment pentru această etimologie, primele două sensuri înscriindu-se în semnificațiile cuvântului *cauc*, iar cel de al treilea, „roata mică de la plită”, sugerând, de asemenea, forma unui *căuș*.

Cel de al doilea cuvânt, *chipcél*, este creat, la nivelul graiurilor românești, după pluralul, de asemenea românesc, al variantei *chepcea* s. f., pl. *chepcele* (cf. Marin 2008 c) mult mai apropiată de forma etimologică, dar cu o singură atestare în materialul nostru și cu un sens mai deosebit. Celelalte variante atestate pentru cele două sensuri sunt create și ele pe teren românesc. Ambele semantisme sugerează obiecte de prins, de apucat, proprii turcescului *kepçé* semnificând, între altele, „plasă de prins fluturi” și „un fel de luptă corp la corp” (v. TOIS, s.v.). Cu excepția unei localități din județul Mehedinți (pct. 967, Salcia), pentru care nu excludem o fuziune formală cu omonimul de sub *chipcel*¹, *chipcel*² (cu sensurile și cu variantele sale) este atestat în aria muntenească și, cu precădere, în Dobrogea. Repartiția geografică a cuvântului în discuție constituie un argument suplimentar pentru propunerea etimologică consemnată în DA, s.v. *chepcea*, și susținută de Andrei Avram (2001, 79)⁹, inclusiv pentru admiterea faptului că *chipcel* „căuș”, atestat într-un text de la 1691, tipărit la București și menționat în DA, s.v. *chepcel*, reprezintă, într-adevăr, varianta provenită din etimonul de origine turcă, pentru care dicționarele menționează, în primul rând, sensul „lingură mare, polonic” (v. TOIS, s.v. *kepçé*).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- AFLR = *Arhiva fonogramică a limbii române* din Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București.
 ALRR. Munt. și Dobr. (AMD) = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea*, București, vol. I–III, de Teofil Teaha, Mihai Conțiu, Ion Ionică, Paul Lăzărescu, Bogdan Marinescu, Valeriu Rusu, Nicolae

⁸ În DA, *căpcél* figurează doar ca diminutiv pentru *cap*.

⁹ Dumitru Loșonți (2007, 42) exclude aportul turcesc la explicarea unora dintre formele și sensurile lui *căpcea*, *chipcel*.

- Saramandu, Magdalena Vulpe, 1996–2001; vol. IV, de Teofil Teaha (coord.), Ion Ionică, Bogdan Marinescu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, 2004; vol. V, de Teofil Teaha (coord.), Bogdan Marinescu, Nicolae Saramandu, 2007.
- Avram 2001 = Andrei Avram, *Noi contribuții etimologice*, București.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1948.
- DTRM = *Dicționarul toponimic al României. Muntenia (DTRM)*, vol. I, A–B. Sub redacția prof. univ. dr. Nicolae Saramandu, București, 2005.
- Gl. Dobr. (GD) = *Glosar*, în *Texte dialectale și glosar. Dobrogea*, de Paul Lăzărescu, Victorela Neagoie, Ruxandra Pană și Nicolae Saramandu, București, 1987, p. 477–686.
- Gl. Olt. (GO) = *Glosar dialectal. Oltenia*, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu și Magdalena Vulpe, București, 1967.
- Iordan 1963 = Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București.
- Lăzărescu 1967 = Paul Lăzărescu, *Termeni referitori la preparate culinare în graiurile oltenești*, în „Fonetica și dialectologie”, VIII, p. 617–625.
- Loșonți 2007 = Dumitru Loșonți, *Certitudini și ipoteze etimologice*, București.
- Marin 2008 a = Maria Marin, *Probleme ale sinonimiei într-un dicționar dialectal*, în *Lucrările Primului Simpozion Internațional de Lingvistică*, București, p. 57–64 + 12 hărți.
- Marin 2008 b = Maria Marin, *Importanța sinonimelor în elaborarea unui dicționar dialectal*, în „Studii și cercetări lingvistice”, LIX, nr. 2, p. 417–422.
- Marin 2008 c = Maria Marin, *Importanța formelor de plural în stabilirea filiației unor cuvinte*, în *Lucrările celui de al XII-lea Simpozion Internațional de Dialectologie*, Baia Mare, 19–21 septembrie, 2008.
- Mărgărit 2007 = Iulia Mărgărit, *Comentarii etimologice și semantice*, București.
- NALR. Olt. (AO) = *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*, vol. I–V, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu, de Teofil Teaha, Ion Ionică și Valeriu Rusu, București, 1967–1984.
- TDO = *Texte dialectale. Oltenia*, publicate sub redacția lui Boris Cazacu, de Cornelia Coțuț, Galina Ghiculete, Maria Mărdărescu, Valeriu Șuteu și Magdalena Vulpe, București, 1967.
- Teaha 1986 = Teofil Teaha, **Cauc**–*termen moștenit în graiurile românești actuale*, în „Arhivele Olteniei”, serie nouă, V, Craiova, 1986, p. 253–258, republicat în Teofil Teaha, *Cuvinte latinești moștenite în graiurile românești actuale*, București, 2005, p. 104–111.
- TOIS = *Redhause Türkçe/ Osmanlica– İngilizce Sözlük* [1997].

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
Calea 13 Septembrie nr. 13, București